

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ЭНЕРГЕТИКА ТАРМОҒИНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШИНИ ТАЪМИНЛАШ МЕХАНИЗМИ ВА УНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Якубова Махтумахон Асатуллаевна

Тошкент давлат техника университети, “Саноат иқтисодиёти ва менежменти” кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада миллий иқтисодиёт тизимида энергетика тармоғининг барқарор ривожланишини таъминлаш механизми ва унинг назарий асослари ҳақида маълумот берилди.

Калит сўзлар: *энергетика саноати, механизм, энергетика маркази, электроэнергетика, ёқилғи-энергетика мажмуаси барқарор ривожланиши.*

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы механизма обеспечения устойчивого развития энергетической отрасли в национальной экономической системе.

Ключевые слова: *энергетика, механизм, энергоцентр, электроэнергетика, топливно-энергетический комплекс, устойчивое развитие.*

Abstract: The article deals with the theoretical foundations of the mechanism ensuring sustainable development of the energy industry in the national economic system.

Key words: *energy, mechanism, energy center, electric power industry, fuel and energy complex, sustainable development.*

Кириш

Бугунги кунда энергетика саноати корхоналарининг барқарор ривожланиши замонавий рақамли иқтисодиётнинг самарали ташкил этиш асоси бўлиб келмоқда. Аҳолининг турмуш даражаси, иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари фаолияти ва мамлакатнинг жаҳондаги ўрни кўп жihatдан энергетика соҳасидаги корхоналарнинг самарали фаолият юритишига боғлиқ бўлмоқда.

Умуман жаҳон иқтисодиётига ҳам, мамлакатимиз иқтисодиётига ҳам, шу жумладан унинг энг муҳим тармоғи – электр энергетикасига таъсир кўрсатаётган иқтисодий ўзгаришлар ва силжишлар шароитида кўплаб энергетика саноати корхоналари молиявий-иқтисодий фаолиятини юқори рақобат муҳитида олиб бормоқдалар, ташқи ва ички омилларга нисбатан тобора заифлашиб боришларини ҳам кузатиш мумкин. Бу уларнинг барқарор ҳолати ва ривожланишига бевосита таъсир қилмай қолмайди. Шу сабабли, энергетика

саноати корхоналарининг барқарор ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган омилларнинг таъсирини бартараф этиш ёки минималлаштиришга қаратилган механизмни ишлаб чиқиш долзарб вазифа ҳисобланади.

Мамлакатимизда энергетика саноати ва унинг таркибий қисми бўлган – электр энергетикаси корхоналарининг аҳамияти айниқса юқори бўлиб, бу Ўзбекистоннинг иқлим шароити ва географик жойлашуви билан бевосита боғлиқдир. Унда иқтисодиётнинг бошқа барча тармоқлари ва аҳолисини электр энергия билан таъминлаш мамлакатнинг барқарор иқтисодий ҳолати учун муҳимдир. Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар электр энергетикаси корхоналари томонидан кўрсатиладиган хизматлар учун тўловларни тўламаслик муаммосининг кучайишига ва электр энергияси ишлаб чиқарувчилар олдидаги дебиторлик қарздорлигини ошиб кетишига олиб келмоқда. Шу билан бирга аҳолини ишончли энергия билан таъминлаш жараёнига бевосита тўғридан-тўғри таҳдид пайдо бўлмоқда.

Шу муносабат билан мамлакатнинг электр энергияси бўйича хавфсизлиги маълум даражада энергетика соҳасидаги саноат корхоналарининг барқарор ривожланишини ва корхоналар ҳамда аҳолини электр энергияси билан таъминлашнинг энг муҳим манбаи бўлган улгуржи ва чакана энергия бозорини ташкил этишни тақозо қилмоқда.

Мамлакатдаги ёқилғи-энергетика мажмуаси таркибида алоҳида ўрин тутадиган электр энергетикаси ҳозирги пайтда қайта ривожланиш жараёнини бошдан кечирмоқда, бунинг асосий сабабларидан бири саноатнинг бир қисми бўлган саноат корхоналарининг ташқи ва ички муҳитидаги ўзгаришларни тезкор баҳолаш жараёнининг етишмаслигидир. Хусусан, ушбу ўзгаришлар электр энергетикаси корхоналари томонидан тақдим этиладиган электр энергиясини ишлаб чиқаришга, узатишга ва истеъмолчилар талабини ўсиши билан боғлиқ.

Электр энергетикаси корхоналари кўплаб объектлар ва қуйи тизимлардан иборат бўлган мураккаб иқтисодий тизим бўлиб, уларнинг маълум муддат ишдан чиқиши нафақат электр энергетикаси учун, балки ёқилғи-энергетика комплекси учун ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Энергетика соҳасидаги электр энергетика корхоналарининг узлуксиз фаолияти билан боғлиқ масалаларнинг муваффақиятли ҳал этилиши рақамли иқтисодиётга ўтиш даврида ўзига хос бўлган бир қатор муаммоларнинг илмий асосланишига боғлиқ бўлади. Улар орасида электр энергетикаси корхоналарининг ташқи ва ички муҳит билан ўзаро таъсири, шунингдек, ушбу соҳадаги корхоналарни турли хил шароитларида барқарор ривожланиш механизмини ишлаб чиқиш муаммосининг мавжудлиги алоҳида аҳамиятга эгадир.

Мамлакатимизнинг рақамли иқтисодиётга ўтиш даврида турли хил янги омиллар пайдо бўлади, ташқи муҳит томонидан саноат корхонасига қўйиладиган

талаблар ўзгариб боради, корхона фаолиятининг ушбу талабларга мувофиқлигини таъминлаш механизми мураккаблашади, улар ҳам иқтисодий, ҳам ноиқтисодий усулларга асосланиб саноат корхонасига таъсир қилиши мумкин.

Энергетика саноати корхонасининг ички муҳити турли хил иқтисодий силжишлар шароитида ҳам ўзгаради, чунки унинг фаолияти истеъмолчиларнинг маҳсулот ва хизматларга бўлган талабини қондириш ва фойда олиш каби мақсадларга эришишга қаратилган бўлиб, бу барқарор ривожланишнинг асосий омили бўлган ўз ресурсларининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги вақтда турли хил иқтисодий шароитларда энергетика корхонасини барқарор ривожлантириш механизмини шакллантирадиган илмий ва услубий воситаларни яратишга уринаётган илмий тадқиқотлар алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади. Бу тадқиқот мавзусини танлашдаги долзарблигини белгилайди.

Энергетика соҳасидаги электр энергетикаси корхоналарининг барқарор ривожланиш механизмини кўриб чиқишдан олдин “механизм” тушунчасини ва барқарор ривожланиш механизмининг моҳиятини аниқлаймиз. Иқтисодий луғатда “механизм” тушунчаси қуйидагича таърифланади [1]:

- ҳаракат ёки ҳодисани белгиладиган ҳолатлар ёки жараёнлар кетма-кетлиги;
- ҳар қандай фаолият турининг тартибини белгиладиган тизим ёки қурилма;
- ички тузилиш (боғланиш тизими)ни бошқарадиган машина, қурилма ёки аппарат.

Иқтисодий адабиётларда корхона фаолиятини тавсифлаш учун асосан “корхонанинг иқтисодий механизми” тушунчаси қўлланилади, унинг аниқ таърифи ҳозир ҳам мунозаралар келтириб чиқармоқда.

Иқтисодий механизмнинг энг кенг қамровли тушунчасини бизнинг фикримизча А.Г.Поршнев беради [2]. Унга кўра “Иқтисодий механизм – бу ишлаб чиқаришни ташкил этиш усули, аниқ иқтисодий (режа, иқтисодий стандартлар, нарх, фойда, иш ҳақи, молия, қарорларни қабул қилиш каби жараёнлар ва бошқалар) шаклларда ҳаракат қиладиган ишлаб чиқариш муносабатларининг фаолият юритиш тизими бўлиб, бу нафақат ишлаб чиқариш муносабатларини, балки ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштириш шакллари, ишлаб чиқаришнинг ташкилий ва иқтисодий тузилишини ҳам акс эттиради. Шунингдек, турли элементларни ҳам қамраб олади”.

Е.А.Барбишев [3], А.Н.Богатко [4] асарларида механизм тушунчасини ўрганишга катта эътибор берилган. Иқтисодий механизм асосида ушбу муаллифлар ташкилот тузилиши ва унинг асосий фаолиятининг умумийлигини, маҳсулотларни ишлаб чиқариш, сотиш ва фойда олиш бўйича иқтисодий фаолият жараёнидаги муносабатлар тизимининг фаолият юритишини амалга

ошириш усуллари, шунингдек, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг иқтисодий самарадорлигини оширишни тушунадилар.

Г.Н.Захаров [5] эса “корхонанинг иқтисодий механизми” тушунчаси фақат микдорий ўзгаришларни акс эттиради, аммо маҳсулотларнинг сифат ўзгаришларини ўз ичига олган “барқарор ривожланиш” тушунчасига хос бўлган акс эттирмайди.

Бизнинг бундай ёндашув тўлиқ эмас, чунки биз фақат яхши ташкил этилган ва яхши фаолият юритадиган иқтисодий механизм корхонанинг барқарор ривожланишини таъминлаши мумкин.

Энергетика саноати корхонасининг барқарор ривожланиш механизмининг назарий асослари корхоналарни ривожлантиришнинг динамик назарияси бўлиб, у пасайишсиз ривожланишни таъминлаш учун энергетика корхонаси уни динамик мувозанат ҳолатига келтириш учун ҳаракат қилиши кераклигини англатади. Бироқ, энергетика корхонасининг барқарор ривожланиш механизми учун фақат динамик назарияга асосланиш етарли деб бўлмайди.

Чунки бозор нуқтаи назаридан барқарор ривожланиш механизми ҳақида гап кетганда, бошқарув механизмини тушуниш ҳам мумкин. Аммо корхонанинг барқарор ривожланиши учун ўзига хос қулай шароитлар мавжуд бўлиши керак.

Энергетика саноати корхонасини барқарор ривожлантириш механизми фақат корхонанинг пайдо бўлаётган муаммоларини ҳал қилишни таъминлайдиган тизим доирасида амалга оширилиши мумкин. Бу механизмининг кўриниши ҳал қилинадиган муаммоларнинг хусусиятига боғлиқ бўлади. Саноат корхонасининг барқарор ривожланиш механизми муаммосини ҳал қилиш учун, уни икки босқичли комбинация сифатида тақдим этишни таклиф қилган ёндашув ҳам мавжуд. Улар:

1. Корхонанинг барқарорлигини таъминлаш босқичи;
2. Корхонанинг барқарор ривожланишини таъминлаш босқичи.

Ташқи муҳит таъсирига, ички омилларга, стратегик мақсадларга ва энергетика саноати корхоналарининг ҳозирги индивидуал хусусиятларига қараб, уларни барқарор ривожланиш механизми турли хил элементларни ўз ичига олиши мумкин. Уларга ташкилий, бошқарув, технологик, маркетинг, молиявий, инвестицион ва бошқа жиҳатлар киради.

Хорижий ва маҳаллий илмий адабиётларда олиб борилган турли тадқиқотларга кўра, энергетика саноат корхоналарини барқарор ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишнинг асосий ёндашувлари, муаллифларнинг фикрига кўра, мантиқий ўзгаришларга йўналтирилган бўлади ва унинг натижаси самарали бўлиши мумкин. Энергетика тармоқларининг барқарор ривожланиши республика энергетика саноатининг тизим яратувчи родини ҳисобга олган ҳолда барча даражадаги энергетика саноати

корхоналарини мунтазам ривожлантириб боришдан иборат бўлади.

Аллаева Г.Ж.нинг фикрига кўра [6] “Барқарорлик ташқи ва ички таъсир остида ўз хусусиятларини ўзгартирмайдиган тизимлар томонидан таъминланиши керак. Ўзбекистон Республикасида энергетика тармоғини барқарор ривожлантириш жараёни учта йўналиш билан боғлиқ бўлиши керак: рақамлаштириш, марказлаштирмаслик, декарбонизация (паст углеродли иқтисодиётга ўтиш), яъни рақамли энергияга ўтиш мақсадга мувофиқдир. Энергия ва карбонат ангидрид чиқиндиларини камайтириш зарур. Муаллиф ушбу рўйхатни яна бир атама билан тўлдиришни таклиф қилади - интеллектуализация, бу келажакдаги энергия тизимларининг ҳақиқий ҳолати ва ривожланиш истиқболлари яъни “ақлли”, яхлит энергия тизимини акс эттиради.

Ўзбекистоннинг 2030-йилгача бўлган энергетика стратегияси миллий энергетика хавфсизлигини таъминлашнинг барқарор тизимини яратишни назарда тутди. 2020-2030-йилларда Ўзбекистонни барқарор энергетика билан таъминлаш стратегияси ҳамда 2019-2021 йилларга мўлжалланган электроэнергетика тармоғини рақамлаштириш комплекс дастурини амалга ошириш, у корхоналарнинг ресурсларини режалаштириш ва маълумотлар йиғиш ҳамда назорат қилиш жараёнларини автоматлаштиришга қаратилган.

Ўзбекистонда электроэнергетикани ривожлантиришнинг асосий устувор масалаларидан бири инвестицияларни жалб қилган ҳолда иссиқлик электр станциялари (ИЭС), атом электр станцияси (АЭС), қайта тикланувчи энергия манбалари (ҚТЭМ) каби соҳаларда ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантиришга қаратилган.

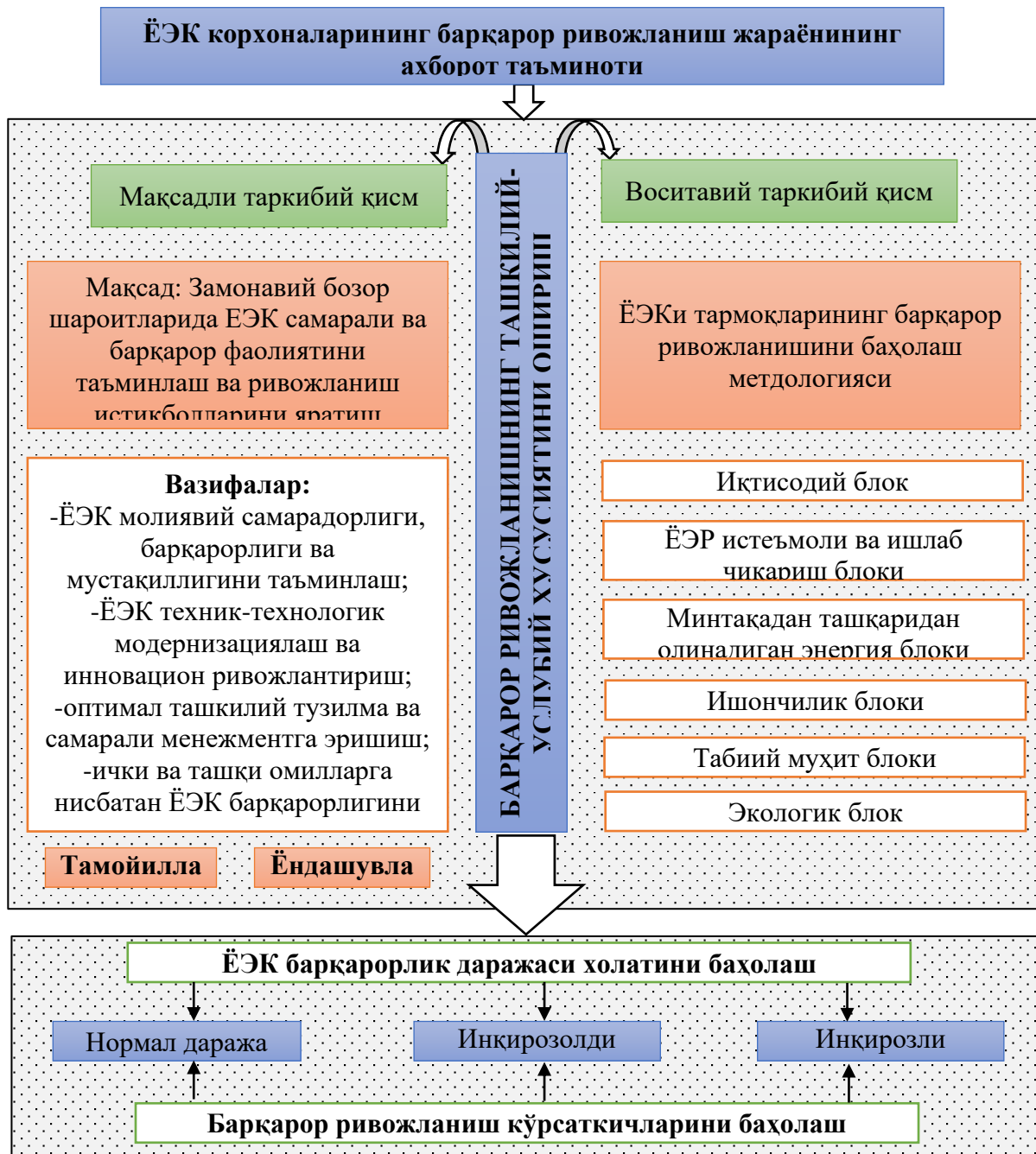
Республикамиз учун иссиқлик электроэнергетикасини ривожлантириш янги ва мавжуд йўналишни кенгайтириш бўлиб, бу борадаги устувор қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

замонавий жаҳон тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда иссиқлик электр станцияларини ривожлантиришни интеллектуаллаштириш;

экологиялаштириш, бунда табиий ресурслардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш ва уларни сақлаш устувор вазифа сифатида танлаб олиш;

рақамлаштириш келажак энергетика саноатини ва шунга мос равишда давлат иқтисодиётининг энг муҳим таркибий қисми қўллаб-қувватлаш.

Энергетика саноати корхонасининг барқарорлигини таъминлаш бошқарувнинг барча бўғинлардаги раҳбарлари олдида турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Узоқ муддатли истиқболда иқтисодиётни барқарорлаштириш тамойилини амалга ошириш корхонанинг иқтисодий барқарорлиги ва молиявий мувозанатини таъминлашга асосланган самарали стратегияни ишлаб чиқишни талаб қилади.

1-расм. Энергетика саноатини барқарор ривожлантириш ташкилий-иқтисодий механизмининг методологияси [6]

Аллаева Г.Ж. “Энергетика саноати корхоналарини ишлаб чиқариш жараёнидаги ролига мувофиқ барча кўрсаткичлар гуруҳлари: бозор, ишлаб чиқариш, ижтимоий, молиявий-иқтисодий, табиий ва экологик кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда уларни барқарор ривожлантириш методологиясини ишлаб чиққан ва таклиф қилган Аллаева Г.Ж. томонидан ёқилғи-энергетика саноатини барқарор ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизми учун таклиф қилинган методологиянинг асосий элементлари 1-расмда кўрсатилган.

Таклиф этилган методология куйидаги хусусиятларга эга:

Ёқилғи-энергетика саноатини барқарор ривожлантириш ва хавфсиз

ишлашнинг таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатини ифодалайди; республика ёқилғи-энергетика саноатининг жорий ҳолатини ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнозларини ҳисобга олади; ички ва халқаро стандартларни ҳисобга олган ҳолда истеъмолчилар талабларига жавоб беради. Энергетика саноатини барқарор ривожлантириш ташкилий-иқтисодий механизмининг методологияси қуйидаги йўналишларни кенгайтириш имконини берган [7].

Хусусан:

1. Энергия самарадорлиги ва энергияни тежашни интенсивлаштириш ва интеллектуаллаштириш (натижа – 30-40%гача энергия тежаш);

2. Миллий энергетика ядро инфратузилмасини ривожлантириш, шу асосда норматив-ҳуқуқий базани яратиш, энергетиканинг норматив-ҳуқуқий базасини яратиш, дастурларнинг очиқлиги ва шаффофлиги, малакали кадрлар билан таъминланиши;

3. Шамол ва қуёшнинг қайта тикланадиган энергия манбаларини ривожлантириш. Маҳаллий ва хорижий экспертларнинг фикрича, Ўзбекистонда ҳақиқий қуёш ва шамол энергиясининг техник салоҳияти ҳар бир йўналишда камида 10 млн. кВт.га тенг;

4. Маҳаллий технологик ишланмаларга бўлган талабни рағбатлан-тириш, энергетика компанияларининг тадқиқот ва ишланмалари, ишлаб чиқариш харажатларини қайта таҳлил қилиш, энергетика саноатининг инновацион маҳсулотлари, инновацияларни ташкил этиш ва жорий этиш;

5. Энергетика компаниялари ва таълим муассасалари ва илмий марказлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш; давлат ва тадбиркорлик субъектлари томонидан узоқ муддатли дастурлар ва инновацион тадқиқотларни биргаликда молиялаштириш амалиётини йўлга қўйиш.

Бу муаммолар Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиёт тармоқлари ва тармоқларининг кадрлар тайёрлаш сифатини оширишда иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида кўриб чиқилган чора-тадбирларни амалга ошириш шароитида айниқса долзарбдир [8];

6. Ўзбекистон Республикаси энергетика саноати ривожланишини мониторинг қилиш ва прогнозлаш, келгусида сифатли статистик ва таҳлилий ҳисоботларни, шунингдек энергетика балансларини шакллантиришга кўмаклашувчи ахборот-таҳлил тизими яратиш;

7. Энергетика саноати соҳасидаги илмий-тадқиқот институтлари фаолиятини инновацион усуллардан фойдаланган ҳолда такомиллаштириш;

8. Таълим хизматларининг замонавий моделларини, инновацион илмий, таълим ва ишлаб чиқариш ўқув кластерларини ва консалтинг корхоналари ўртасидаги ўзаро алоқа моделларини жорий этиш ва такомиллаштириш кабилар киритилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Современный экономический словарь. Под общ. ред. Б.А.Райзберга. М., Инфра-М, 511 с., 2008.
2. Управление организацией. Под ред. А.Г. Поршнева и др. М., ИНФРА-М, 736 с., 2008
3. Барбышев Е.А. Введение в теорию устойчивости. М., Наука, 324 с., 1987.
4. Богатко А.Н. Система управления развитием предприятия (СУРП). М., Финансы и статистика, 240 с., 2001.
5. Захаров Г.Н. Формирование экономического механизма устойчивого развития нефтехимического предприятия. Дис. ... канд. экон. наук 08.00.05. СПб., 176 с., 2002.
6. Аллаева Г.Ж. Методология устойчивого развития топливно-энергетического комплекса Республики Узбекистан/ Иқтисодиёт ва таълим / 2021 йил, 3-сон 148 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 декабрдаги ПФ-5598-сонли “Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувида рақамли иқтисодиёт, электрон ҳукумат ва ахборот тизимларини жорий этиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
8. <https://www.lex.uz/ru/docs/3286194?ONDATE=17.03.2021>.